

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин

Імені Б. Д. Гаврилишина

Кафедра філософії та політології

ДИПЛОМНА РОБОТА

бакалавра

на тему:

«Трансформація політичного режиму в незалежній Україні»

Виконавець:

Студент 4 курсу групи Пол-41

Іськів В.

Науковий керівник:

кандидат політичних наук,

доцент Томахів В. Я.

Тернопіль–2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ	6
1.1. Теоретико-методологічні підходи щодо визначення поняття «політичний режим».....	6
1.2. Типологія політичних режимів.....	12
Висновки до 1 розділу	19
РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ І ПРАКТИКА	20
2.1. Демократизація як напрям трансформації політичного режиму.....	20
2.2. Особливості посткомуністичної трансформації.....	29
Висновки до 2 розділу	35
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ЕТАПИ, ДИНАМІКА ТА ОСОБЛИВОСТІ	37
3.1. Особливості трансформації політичного режиму в Україні (кінець 80-х - 2014 рр.).....	37
3.2. Основні тенденції функціонування політичного режиму України після Революції гідності	45
Висновки до 3 розділу	53
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	59

ВСТУП

Актуальність теми. З початком відновлення незалежності України в 1991 році, держава все ще переживає кризові трансформації, пов'язані з подоланням тоталітарної спадщини з періоду перебування України в складі СРСР. Проблема вивчення політичних та суспільних трансформацій має важливе теоретичне та практичне значення для суспільств, що перебувають в процесі змін. До таких суспільств належить і Україна. При цьому особливо важливим є аналіз тих інститутів, які в минулому в силу різних обставин негативно впливали на розвиток всього суспільства. Одним з таких інститутів є інститут політичного режиму. Адже саме характер і тип політичного режиму держави характеризують процес реалізації конституційних приписів в реальне життя. За своєю суттю політичний режим є однією з основних ознак, з якими працюють науковці під час дослідження політичної системи суспільства. За таких обставин надзвичайно важливо знати та розуміти теоретичні та практичні напрацювання до розуміння трансформаційних процесів, що дозволить нам зрозуміти найважливіші зміни у політичній системі незалежної України та політичного режиму як способу її функціонування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням проблематики політичних режимів та їх трансформації займалися такі зарубіжні науковці як М. Дюверже, С. Хантінгтон, Й. Шумпетер, Д.Растоу, Г.О'Доннел, Ф.Шміттер, Х.Лінц, А.Пшеворський, А.Циганков та ін.

У межах вітчизняної політичної науки особливої уваги заслуговують праці А.Колодій, О.Долженкова, О.Фісуна, Ю.Мацієвського, О.Романюка, Є.Бистрицького, О.Дергачова, В.Полохала, Ф. Рудича, М. Михальченка, Г.Шипунова та ін.

Метою написання даної роботи є дослідження процесу трансформації політичного режиму України від тоталітарного до демократичного впродовж

всіх років її незалежності, спроби визначення особливостей та етапів цього процесу.

Завданням наукового дослідження відповідно до поставленої мети наступні:

- проаналізувати основні підходи сучасної політичної науки до визначення змісту категорії «політичний режим» та типологізації політичних режимів;
- розглянути і дослідити теоретичні засади та зарубіжну практику трансформації політичних режимів в напрямку демократизації;
- дослідити особливості посткомуністичних та пострадянських трансформацій кінця ХХ – поч. ХХІ ст.
- проаналізувати особливості і динаміку трансформації політичного режиму в Україні в кінці 80-х – 2014 рр та визначити її етапи;
- визначити основні тенденції функціонування політичного режиму України після Революції гідності.

Об'єктом дослідження даної роботи є політичні режими та процеси їх трансформації від автократичних до демократичних.

Предметом дослідження є трансформація від тоталітарного до демократичного політичного режиму в Україні, етапи та особливості цього процесу.

Методи дослідження. Методичною базою випускної кваліфікаційної роботи є сукупність загальнонаукових та спеціальних прийомів і методів дослідження, а саме: системний аналіз, індукція, дедукція, порівняння, логічний підхід, історичний метод, теоретичне узагальнення, спостереження. Дані методи дозволили наглядно розкрити сутність політичних режимів, їх типологію, стани та трансформацію, проаналізувати динаміку, визначити особливості та етапи трансформації політичного режиму в Україні, виявити проблемні моменти, визначити основні тенденції функціонування сучасного політичного режиму в Україні.

Інформаційною базою дослідження стали законодавчі та нормативні акти України, монографічні, дисертаційні та інші наукові дослідження українських та зарубіжних вчених, періодична політологічна, історична, соціологічна література та інтернет-ресурси.

Практичне значення даного дослідження дозволяє використовувати положення, які містяться в бакалаврській роботі, для проведення лекцій та практичних занять в процесі викладання політології, соціології, історії, філософії та розвитку теми дослідження в науковому просторі.

Матеріали та висновки можуть бути використанні як рекомендації органам публічної влади щодо подальшої демократизації політичного режиму сучасної України.

Апробація роботи. Окремі положення дипломної роботи доповідалися на online конференції «Філософські, соціально-економічні та політологічні проблеми в умовах крос-культурних взаємодій» (Тернопіль, 13 травня 2021р.).

Структура випускної кваліфікаційної роботи загальним обсягом 64 сторінки, складається з вступу, трьох розділів, кожен з яких складається з двох підрозділів, висновків до трьох розділів, загальних висновків та списку використаних джерел. Список використаних джерел містить 54 найменування, розміщених на 4 сторінках.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

1.1. Теоретико-методологічні підходи щодо визначення поняття «політичний режим».

Політичний режим є однією з основних категорій науки про політику. Сучасні науковці визначають наступні теоретичні підходи щодо визначення «політичного режиму»:

1) інституціональний або політико-правовий, який ототожнює політичний режим з формами правління і державного устрою, він акцентує увагу на формально-юридичних характеристиках, а саме на особливостях поділу державної влади і співвідношення між гілками влади, на типах урядових структур;

2) соціологічний підхід робить акцент на характері відносин між державою і суспільством, які склалися реально і необов'язково відповідно до продиктованих конституцією та іншими правовими актами норм політичної поведінки;

3) широке або системне трактування політичного режиму виходить за межі суто політико-правового або тільки соціологічного аналізу і розглядає його через співвідношення кількох компонентів, що дає змогу відрізнити одні типи політичних режимів від інших [7, с. 165–166].

Політична наука розрізняє також поняття «державний режим» та «політичний режим». Деякі дослідники дотримуються думки, що «політичний режим» - занадто широке поняття для даного явища і вважають доцільніше використовувати дещо інше - «державний (державно-правовий режим)» [34, с 12]

Ряд дослідників [33, с. 99], окрім управління, що здійснюється владою, та взаємин між її органами, наголошують також, що політичний режим :

- «доступ до влади, характеристика політичних суб'єктів та способів боротьби за владу»;

- «політичний клімат, що існує у суспільстві», відтак, зрозуміти політичний режим можна не тільки виходячи з аналізу способу управління та взаємин між органами влади, але й через суспільні настрої;
- «комплекс елементів інституціонального, соціологічного та ідеологічного порядків, що утворюють політичну владу конкретної країни на певний період»;
- «співвідношенні влади та суспільства, рівні розвитку суспільно-політичних традицій, свідомості »;
- «процедурах і способах формування владних інститутів, стилі ухвалення політичних рішень, взаємозв'язку між владою і громадянами»[33, с. 99].

Аналізуючи поняття «політичний режим» для позначення сукупності прийомів і методів, за допомогою яких здійснюється політична влада, Ю. Мацієвський звертає увагу на такі характерні ознаки: процедури і способи формування владних інститутів, стиль ухвалення політичних рішень, взаємозв'язок між владою й громадянами [17]. Г. Шипунов зазначає, що розглядаючи проблему політичного режиму, то йдеться про питання взаємовідносин між державними органами та громадянами, а також політичними та громадськими організаціями. Політичний режим також включає методи діяльності політичних партій у їхніх відносинах з державним апаратом і населенням, а також правила функціонування інших важливих громадських організацій. Фактично, говорячи про політичний режим, ми враховуємо ступінь реальної участі населення у формуванні державної політики та управління життям країни [45]. Ця обумовленість політичного режиму визначає його специфіку і конкретні форми прояву.

В цілому, зміст політичного режиму можна, на наш погляд, визначити через такі його основні характеристики:

- основні носії (суб'єкти) влади, в чиїх інтересах здійснюється влада;

- роль, політичні функції і місце глави держави в системі політичного керівництва;
- виборча система, спосіб і порядок формування представницьких установ влади;
- ступінь централізації державного апарату та участь опозиції в політичному житті країни;
- проголошення і реалізація принципу поділу влади, їх взаємовідносини;
- взаємодію між основними елементами політичної системи суспільства;
- положення і діяльність органів придушення в державі, наявність і активність різних бойових загонів реакції (законних і незаконних);
- реальні права і обов'язки громадян, правовий статус особистості в державі;
- політична динаміка держави, загальний напрямок політики та в першу чергу зовнішньої;
- сформований тип політичної культури суспільства, в певному сенсі його менталітет;
- місце і роль ідеології в суспільстві;
- характер і особливості правової системи, ступінь її ефективності [37, с. 45].

Отже, політичний режим забезпечує стабільність і певну впорядкованість політичної влади; керованість суб'єктів політики, прийнятну для влади динаміку і спрямованість політичних відносин; досягнення цілей державної влади, реалізацію інтересів панівної еліти. Він також визначається рівнем розвитку та інтенсивністю соціально-політичних процесів; структурованістю правлячої еліти; станом відносин з бюрократією; розвиненістю соціально-політичних традицій, які панують у суспільстві, політичною свідомістю, поведінкою, типом легітимності [27, с. 35.]

Політичний режим, конкретні форми його існування зумовлюються трьома чинниками :

- економічної, в якості якої виступає власність на основні засоби виробництва;
- політичної, якій служить держава, наділена політичною владою, що встановлює і підтримує в суспільстві порядок в інтересах панівних соціальних груп;
- ідеологічної, яка несе в собі певну ідейно-політичну доктрину, яка має інтереси панівного класу і яка стверджує у свідомості людей думку про доцільність існуючого соціально-політичного устрою [9, с.12-16].

Таким чином, політичний режим визначає, як здійснюється влада, як функціонують політичні інститути і політичні відносини, динаміку політичної системи, як співвідносяться між собою влада і суспільство, хто кого контролює, а також забезпечує досягнення цілей політики, реалізацію інтересів пануючої еліти [21]

На підставі аналізу сучасних визначень політичного режиму можна виділити такі його сутнісні ознаки. По – перше, політичний режим вирішує завдання соціальної та політичної стабілізації, він сприяє організації масштабних, макросоціальних процесів. Для досягнення поставленої мети суспільного розвитку режим потребує підтримки громадянського суспільства. До того ж, відносини влади та опозиції, громадян та держави є важливими критеріями характеристики і типології політичного режиму. По – друге, центральною характеристикою режиму є формування та підтримка певного політичного порядку, стабільності політичної системи, приведення її елементів, структурних характеристик у впорядковану взаємодію, забезпечення їх злагодженості і координації. По – третє, режим є системою засобів та механізмів відтворення інституціоналізованих політичних практик — багатопартійності, політичної конкурентності, механізмів формування влади, взаємодії громадянського суспільства й держави [15]. А у загальному розумінні політичний режим визначається « вживаними процедурами та способами організації і здійснення владних функцій, стилем прийняття рішень, відносинами між державою та громадянами» [29 с. 563].

Важливим аспектом у дослідженні політичних режимів є співвідношення категорій «політична система» і «політичний режим». Тому проаналізуємо ці категорії. В цілому, політологія у політичній системі суспільства виділяє п'ять основних груп елементів: політичні інститути, політичні відносини, політичні норми, політичну свідомість і політичну культуру. Відносно до цих елементів виділяють регулятивну, функціональну, комунікативну, духовно-ідеологічну та організаційно-інституціональну підсистеми. Самі елементи політичної системи, їх ролі та функції в системі залежать від її структури, а також від взаємозв'язку, в якій вони знаходяться.

Досліджуючи співвідношення політичної системи і політичного режиму, російський вчений А. Циганков виявив такі відмінності:

- Режим розкриває динамічний аспект політичної системи. Він приречений розв'язувати проблеми взаємин, що складаються між державою і громадянським суспільством, де лежать відносини уряду та опозиції, які є ключовими в характеристиці типу і особливостей режиму.
- Режим забезпечує не тільки динамізм, але і певну стабілізацію політичної системи, приводячи її елементи, структурні характеристики в впорядкована взаємодія, забезпечуючи їх злагодженість і координацію.
- Режим являє собою сукупність владних структур, що дозволяють керівному класу здійснювати покладені на нього повноваження.
- Будь-який режим у своїй діяльності звертається до тих чи інших методів досягнення цілей. Режими можуть істотно відрізнитися один від одного, в залежності від того, які методи (насильницькі або ненасильницькі) використовуються ними в досягненні поставлених цілей. Важливо не змішувати між собою методи здійснення влади і власне владні структури, які можуть істотно різнитися [43, с. 54].

Режим, в порівнянні з системою, має свої власні тимчасовими характеристиками. Одна і та ж система може функціонувати в різних режимах. Підсумовуючи результати дослідження, П. Циганков визначає

політичний режим як «сукупність певних структур влади, які функціонують в загальних (структурних і тимчасових) рамках політичної системи суспільства і мають на меті її стабілізації, спираючись в цьому на сформовані (або ж складаються) соціальні інтереси і використовуючи специфічні методи [43, с. 56].

Таким чином, при аналізі політичних режимів враховують, з одного боку, поведінку державної влади стосовно населення, а з іншого - поведінку населення щодо цієї влади. Політичний режим характеризується не тільки обличчям державної влади, а й цілою організацією даного суспільства. Інші елементи системи, що описують право власності на форму держави, мають додатковий сенс. Історія та сьогодення дають численні докази того, що в межах ідентичних форм держави, визначених законом, до певної міри можуть існувати різні політичні режими. Це сукупність методів, формальних засобів, що впливають з правових норм і неформальних, таких як, наприклад, традиції або культура. Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що політичний режим виступає як функціональний аспект політичної системи, методи здійснення політичної влади, підсумовує політичний стан у суспільстві, який складається в результаті взаємодії і протиборства різних політичних сил, функціонування всіх політичних інститутів і характеризується демократизмом чи антидемократизмом.

1. 2. Типологія політичних режимів.

Сутність політичного режиму детальніше розкривається через його типологію. Політичні режими є особливими в кожній країні і на різних етапах історичного розвитку держав. Для визначення політичного режиму необхідно розглянути відмінні риси, за якими можливе виділення окремих видів політичних режимів.

В сучасній політичній науці існує низка типологій політичного режиму в залежності від застосовуваних критеріїв [9; 13; 27; 29; 43; 46;]. На основі цього, проведений нами аналіз наукових джерел дав можливість визначити загальну класифікацію політичних режимів. Однак, необхідно враховувати і те, що дана типологія носить умовний характер та є теоретично ідеалізованою схемою. Адже кожен політичний режим містить в собі синтез двох протилежних принципів організації соціально-політичних відносин – автократизму та демократизму, які сформувалися ще в процесі виникнення стародавніх держав. Тут важливе пропорційне співвідношення елементів даних режимів процесі їхнього функціонування.

Отже, політичні режими поділяються на демократичні та автократичні (недемократичні). Недемократичні (автократичні), в свою чергу поділяються на авторитарні та тоталітарні. Аналіз цих типів розпочнемо із авторитарного політичного режиму як найдавнішого в історії політичного життя суспільства.

Авторитаризм (від лат. *autoritas* - вплив, влада) [1], є різновидом автократичного (недемократичного) політичного режим, при якому політична влада здійснюється конкретним суб'єктом (групою, партією, класом) при мінімальній участі народу.

В сучасному світі авторитарні режими найбільше поширенні в країнах Азії, Африки, Близького Сходу, Латинської Америки та в пострадянських республіках.

Проведений нами аналіз літератури [1; 14; 23;27;42;46;] показує, що для авторитарного політичного режиму характерні системі наступні ознаки:

- авторитарна влада має своїм джерелом насильне захоплення влади. Вона не формується народом і не обмежується правом – кодифікованим або звичайним, спирається на традицію;
- для неї характерне злиття законодавчої, виконавчої і судової влади, або їх формальний, показовий розподіл;
- при авторитаризмі влада спирається на адміністративний, поліцейський і військово-каральний апарат, тримається на відкритому насильстві або можливості його безпосереднього застосування;
- авторитаризм припускає жорсткий централізм управління, монополізацію влади в руках правлячої еліти або вождя;
- в соціальному плані авторитаризм намагається стати вищим за класові відмінності, виразити загальнонаціональний інтерес, що супроводжується соціальною демагогією, популізмом;
- в зовнішній політиці для нього характерні агресивні імперські установки.

При авторитаризмі можуть існувати деякі ознаки контрольованого плюралізму і навіть наявність якоїсь «напівопозиції». В авторитарних державах ідеологія не така загальновстановлена як в тоталітарних державах, держава в меншій мірі втручається в особисте життя, проте в обмеженому обсязі може диктувати населенню обов'язкові форми поведінки і контролювати політичну діяльність в державі. Авторитарний режим ґрунтується на звичайних традиційних цінностях. Він не несе в собі спроб поширювати свою ідеологію по відношенню до інших держав [43, с 142.].

Зважаючи на зазначені вище ознаки, можна зробити висновок, що **авторитаризм** – політичний режим, при якому необмежена влада сконцентрована в руках однієї людини або групи осіб, які не допускають політичної опозиції, але зберігають автономію особи і суспільства в інших сферах суспільного життя.

Поняття «**демократія**»(грец. *demokratia*; *demos* – народ + *kratos* – влада) є одним з найбільш багатозначних і вживаних в політичній науці. Хоча

поняття «демократія» означає буквально «народовладдя», в дійсності можливість всього народу повністю здійснювати політичне владування поки що ні в одній країні не реалізовано, це скоріше ідеал [11, с.20-29]. Демократичний режим за допомогою законів чітко визнає межі та механізм розвитку політичної участі громадянина одночасно в державі та суспільстві. Участь громадянина в політичному житті є необхідністю не внаслідок того, що слід захищати індивідуальні інтереси від когось, а заради створення інформованого, активного громадянства, для якого участь у політичному житті буде умовою розвитку індивідуальних здібностей.

До основних характеристик демократичного режиму належать:

- наявність народного суверенітету при загальному праві голосу усіх громадян незалежно від статі, майнового цензу, раси, національності;
- представницький характер формування влади, який передбачає регулярні вибори, таємне голосування;
- конституційні гарантії, що забезпечують обмеження та поділ державної влади, гарантують розвиток прав та свобод індивіда;
- чітке розмежування між виборними державними функціями та посадами, що потребують спеціальної та професійної підготовки;
- домінування судової влади над законодавчою та виконавчою гілками влади;
- широке самоврядування, надання громадянам можливості брати участь у діяльності різних гілок влади через голосування, створення можливості для участі в судовій діяльності (суд присяжних).

Водночас демократичному режиму властиві: незалежне громадянське суспільство при незначному втручанні держави; ринкова економіка; домінування приватної власності; зростаюча участь жінок у політичному житті; активна позиція держави на міжнародній арені.

Вважається, що ці характеристики найповніше притаманні країнам представницької демократії, до яких належать країни Західної Європи, США,

Канада та Японія [23, с. 142] .

Головною характерною рисою демократичного режиму є те, що влада має найповніше враховувати інтереси тих, ким вона керує. Тобто вона повинна існувати для реалізації інтересів громадян, створення сприятливих умов для їх життя [11, с.20-29]. Відповідно громадяни не повинні служити владі. Власне цим і відрізняється громадянин від підданого (статус, притаманний абсолютним монархіям), який був зобов'язаний служити своєму монарху.

Як ми бачимо, демократичні режими у своєму функціонуванні спираються на вибори, за допомогою яких відбувається не лише формування керівних органів держави, а й забезпечується демократичний механізм функціонування суспільства. Права людини передбачають, що кожен громадянин має право брати участь в управлінні своєю країною або безпосередньо, або за допомогою обраних ним представників. Оскільки представницький орган покликаний не лише виражати інтереси своїх виборців, а й приймати важливі державні рішення, то вимоги, що їх висувають до кандидатів, є більш принциповими, ніж до виборців. Ці вимоги переважно стосуються віку, національності, місця проживання, особистих якостей та здібностей, попереднього досвіду.

Співвідношення демократичних та авторитарних режимів свідчить про взаємозв'язок цих режимів, при домінуванні тенденції до встановлення демократичних режимів. Авторитаризм в наш час можна вважати як проміжний режим між демократією і тоталітаризмом. З демократичним режимом його зближує наявність автономних, не контрольованих державою суспільних сфер і елементів громадянського суспільства. З тоталітаризмом його поєднує абсолютна не обмежена законом влада. Режим може як самостійно функціонувати, так і при певних обставинах і умовах (політичних, економічних соціальних) трансформуватися в сторону першого чи другого [37, с.48] .

Поняття «тоталітаризм» походить від латинського слова *totalis* (весь,

цілий, загальний). До цього терміна першими вдалися італійські критики Муссоліні на початку 20-х років, коли в Італії почала формуватися однопартійна фашистська система. Але Муссоліні сам підхопив це слово і проголосив своєю метою створення «тоталітарної держави» [23, с. 145].

Вже в 20-ті роки виявилася схожість між політичними системами, які склалися в Італії і СРСР, а в 30-ті роки — між ідеологією і практикою сталінізму та нацизму. Коли у другій половині 40-х років розпочалася «холодна війна», термін «тоталітаризм» став словом-лозунгом, словом-зброєю на цей раз в ідеологічній боротьбі між Заходом та колишнім СРСР. У повоєнні роки в Західній Європі і США тривала наукова розробка поняття «тоталітаризм» [36, с.25].

У політичній науці з'ясування сутності тоталітарного режиму традиційно починають із характеристики шести ознак тоталітаризму, що їх дали американські політологи К.Фрідріх та З.Бжезинський:

1.Грунтовно розроблена офіційна ідеологія, що охоплює усі найсуттєвіші аспекти людського існування. Влада прагне поширити цю ідеологію на всіх без винятку членів суспільства.

2.У політичній системі має існувати лише єдина масова партія, яку переважно очолює харизматичний лідер. Партія повинна охоплювати своїм членством близько 10 відсотків населення країни. Вона має бути ієрархічно та олігархічно структурована.

3.Таємна політична поліція, якою керує правляча партія, здійснює постійний терор, спрямований як проти “явних ворогів режиму”, так і проти довільно визначених суспільних груп — “ворогів народу”. Тим самим терор є специфічним засобом контролю у суспільстві.

4.Повний монопольний контроль над усіма засобами масової комунікації

5.Технологічно зумовлена монополія над усіма видами збройних сил.

6.Централізоване управління та контроль над економічним життям країни за допомогою бюрократичної координації раніше незалежних частин державного апарату.

Згадані автори наголосили, що власне сукупність усіх виділених ознак дає підстави розглядати той або інший режим як тоталітарний. В подальших дослідженнях тоталітаризму науковці відштовхувалися від цих ознак [48].

Одним з основних відмінних рис тоталітаризму є те, що політична структура будується навколо партії — носія ідеології. Саме ця партія створює тоталітарний режим. Держава стає інструментом правлячої партії, його інститути стають головними знаряддями здійснення ідеологічної влади. Державні органи фактично зростаються з партійними органами і дублюють їх [36.]

Домінуюче значення для характеристики тоталітарного режиму мають ідеологія та терор. Власне ідеологічні гасла тоталітарного порядку можуть бути реалізовані лише за допомогою терору. Специфіка тоталітарного терору полягає у тому, що він спрямований проти «ворога», якого призначає ідеологія, або її суб'єкт — правляча партія. Боротьба з перманентними «ворогами» є значною мірою необхідною умовою функціонування тоталітарного режиму.

Можна відзначити, що тоталітарне суспільство створює свою, особливу, самостійну і самодостатню ідеологію і культуру, орієнтовану на «внутрішнього» споживача, яка ставить за мету підтримку стабільності суспільства і держави.

Офіційна ідеологія, яка існує в тоталітарній державі, формується правлячою партією і стає державною ідеологією. Держава надає офіційній ідеології загальнообов'язковий характер шляхом законодавчої діяльності і забезпечується державним примусом. Офіційна ідеологія проникає в усі сфери суспільства, держава діє на основі цієї ідеології як у внутрішній, так і в зовнішній діяльності. Державна ідеологія стає обов'язковою для всіх суб'єктів права, будь-які інші погляди, які не відповідають державній і політичній ідеології, піддаються заборонам і гонінням.

Важливим при аналізі типів політичних режимів у нашій роботі є поняття «гібридний політичний режим», який в сучасній політичній науці

використовується для характеристики режимів, де поєднуються як авторитарні, так і демократичні методи здійснення влади [13; 17; 45;]..

Такі політичні режими за своєю суттю та ознаками не належать ні до демократичних, ні до авторитарних. Дане поняття вживається в двох значеннях: широкому та вузькому. В першому випадку для позначення всієї сукупності тих політичних режимів, які за своїми характеристиками не належать ні до демократичних, ні до авторитарних режимів. В другому – для позначення одного із різновидів такого роду режимів [45]. Проте згадуваний термін використовувалося західними дослідниками, зокрема Г. О' Доннеллом та Ф.Шміттером для аналізу трансформації власне поставторитарних режимів, для яких характерним є стан дихотомії авторитаризм – демократія [35].

В українському ж випадку, на цей стан впливають також елементи тоталітаризму. Вони проявили себе як у специфічних рисах політичної свідомості та культури значної частини правлячої верхівки, так і у політичному менталітеті вагової частини українського суспільства, особливо у південно-східних регіонах України.

Висновки до розділу 1.

Політичний режим — це сукупність формальних та неформальних принципів і механізмів, що регулюють здійснення влади в конкретному суспільстві та визначають взаємовідносини центральних органів влади з іншими суб'єктами політичного життя і суспільством загалом. Із сукупності режимів можемо виділити *авторитарний, демократичний і тоталітарний в їх різноманітних проявах.*

Авторитарний режим ґрунтується на обмеженому, не відповідальному перед суспільством політичному плюралізмі; у ньому відсутня, інтенсивна та екстенсивна політична мобілізація; це режим за якого владар або невелика група керівників визначають систему слабо окреслених, формальних обмежень, домінує виконавча влада.

Для демократичного політичного режиму характерно забезпечення законності у країні. Демократичний режим за допомогою законів чітко визнає межі та механізм розвитку політичної участі громадянина одночасно в державі та суспільстві. Участь громадянина в політичному житті є необхідністю не внаслідок того, що слід захищати індивідуальні інтереси від когось, а заради створення інформованого, активного громадянства.

Тоталітарний політичний режим характеризується насамперед пануванням державної ідеології та терором, спрямованим проти усього населення. Цьому режиму притаманні концентрація всієї влади у правлячій партії, монопольний контроль над засобами масової інформації та усіма силовими структурами, централізоване управління та контроль над економічним життям країни за допомогою державного апарату, культу особи вождя.

Авторитаризм, демократія і тоталітаризм як політичні режими можуть мати різну соціальну базу, бути втіленням різних ідейних настанов. Як свідчить історичний досвід, вони існують в умовах різних суспільних устроїв.

РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ І ПРАКТИКА

2.1. Демократизація як напрям трансформації політичного режиму.

Перехід до демократії здійснюється в процесі демократизації. Як відзначають науковці, **демократизація** – це процес, в результаті якого відбувається перехід від недемократичних режимів до демократичних. На просування країн до демократії впливає сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів, з яких переважають об'єктивні внутрішні передумови [10].

Сама собою демократизація, тобто поява механізмів волевиявлення більшості та її впливу на прийняття політичних рішень, була загальною тенденцією в історії людства. Однак лише в ХХ ст. цей процес став настільки масштабним, що про нього почали говорити як про глобальне явище. Сьогодні демократизація охоплює країни Центральної та Східної Європи, Азії, Африки і Латинської Америки. Вона є однією з найістотніших складових світового політичного процесу і до неї застосовують термін *«глобальна демократизація»*, введений в науковий обіг відомим американським політологом С. Гантінгтоном в 90-ті роки минулого століття [49].

На історичному матеріалі С. Гантінгтон аргументує ідею, що демократія в світі поширюється хвилеподібно і що кожна хвиля збільшує кількість демократичних країн. *«Хвиля демократизації»* - це *«сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються упродовж певного проміжку часу, за умови, що кількість таких переходів значно перевищує кількість здійснених за той же час переходів у протилежному напрямку»*. Він виділяє три хвилі переходів держав від недемократичних до демократичних, при цьому виділивши в кожен період і реверсивні хвилі [49].

Хвилі демократизації згідно концепції С.Хантінгтона:

Перша довготривала хвиля	1828-1926
Перший спад	1922-1942
Друга хвиля	1943-1962
Другий спад	1958-1975
Третя хвиля	з 1974

Витоки першої хвилі (1826-1926 рр.) йдуть від Великої американської та Великої французької революцій. Становлення демократичних інституцій відбувалося у XIX ст. в таких країнах, як США, Франція, Англія, Швейцарія, в деяких країнах Північної Європи, у британських домініонах. Головними чинниками, що сприяли цьому, були індустріалізація, урбанізація, поява буржуазії та «середнього класу»; формування робітничого класу та його організацій; поступове зменшення економічної нерівності.

Друга хвиля демократизації (1943-1962 рр.) спричинена підсумками другої світової війни. В одних країнах (Австрія, Федеративна Республіка Німеччини, Італія, Південна Корея, Японія) демократія була забезпечена окупаційною військовою адміністрацією. Аргентина, Бразилія, Венесуела, Греція, Колумбія, Перу, Туреччина, Еквадор обрали шлях до демократії під впливом підсумків другої світової війни, зокрема розгрому тоталітарних режимів. Ще одна численна група країн здобула незалежність у результаті деколонізації, яка також була ініційована підсумками війни, і стала на шлях демократії.

Дві перші хвилі демократизації були, у значній мірі, перекреслені, «змиті» зворотними хвилями, які принесли утвердження різних форм авторитарного, тоталітарного правління.

Перша зворотна хвиля (1922-1942 рр.) відбулася з приходом до влади в Італії фашистського режиму Муссоліні. Причому навіть у країнах, де зберігалися демократичні інституції (Франція, Англія), під впливом економічної кризи, депресій поширився антидемократичний рух.

Друга зворотна хвиля (1958-1975 рр.) була масштабнішою, охопила переважно країни «третього світу», де утвердилися, здебільшого через військові перевороти, авторитарні режими.

Третя хвиля демократизації почалася в середині 70-х років ХХ ст., чому сприяли, на думку С. Хантінгтона, п'ять головних чинників [49].

Перший чинник зумовлений підривом легітимності авторитарних систем, оскільки: в суспільстві наростає незадоволення через невиконання владою її обіцянок; відсутній механізм самооновлення політичного керівництва; крах комуністичних режимів у Східній Європі та СРСР підірвав можливості марксизму-ленінізму як альтернативи розвитку демократії.

Другий чинник зумовлений економічним зростанням. Хоча, згідно з твердженням автора, рівень економічного розвитку сам по собі не є ні необхідною, ні достатньою умовою для затвердження демократії (режими деяких багатих країн, особливо експортерів нафти, не є демократичними), економічні чинники у цьому процесі є вагомими. Перехід до демократії має відбуватися насамперед в країнах із середнім рівнем економічного розвитку (згідно з наведеними даними Світового банку за 1989 р., це середній річний дохід на душу населення від 520 до 5810 доларів США). Економічне зростання після другої світової війни дозволило багатьом державам увійти до групи країн із середніми доходами, що розширило потенційну базу демократії, економічно спряло переходові до неї.

Третій чинник пов'язаний з коригуванням своїх позицій католицькою церквою. Річ у тім, що сучасні демократії формувалися передусім у християнських країнах, а католицизм до недавнього часу співіснував з авторитарними режимами. Зміна позиції римо-католицької церкви, яка почала виступати за необхідність соціальних змін, допомогу бідним, захист прав громадян стимулювала хвилю демократизації.

Четвертий чинник продиктований зміною на початку 70-х років зовнішньої політики провідних світових політичних сил - США, колишнього СРСР, Європейського співтовариства, яка полягала у підтримці ідей демократії й захисті прав людини.

П'ятий чинник викликаний розвитком глобальних інформаційних систем [4].

Характерною особливістю третьої хвилі демократизації є переважне використання для її розвитку й затвердження ненасилля, компромісів, угод, виборів. Використання саме цих засобів є дедалі важливішим, враховуючи той обсяг проблем, з якими стикаються країни, що вступають у третю хвилю [4]. Згідно з Хантінгтоном, це такі проблеми становлення демократії: а) розробка нової конституції й нового виборчого закону; б) чистка державного апарату, заміна чиновників проавторитарної орієнтації на прихильників демократії; в) скасування або модифікація законів, які не відповідають демократії; г) скасування або докорінне реформування таких авторитарних інституцій, як таємна поліція; д) в однопартійних державах розподіл прав власності, функцій, кадрів між державою та партією; е) формування головних політичних еліт, здатних працювати спільно для розв'язання посталих перед суспільством проблем і утримуватися від спокуси експлуатувати їх у своїх групових економічних та політичних інтересах [42,с.102; 49.].

Багато які гострі соціальні проблеми (що виникають часом навіть незалежно від форми правління, скажімо, етноконфлікти, тероризм та ін.) швидко розв'язати неможливо, і це породжує в суспільстві апатію, розчарування, виникнення феномена «авторитарної ностальгії» Тому учений не виключає можливості виникнення третьої зворотної хвилі, тобто наступу й поширення різних форм авторитарного режиму. С. Хантінгтон вважає можливою появу нових форм політичного режиму, зокрема технократично-електронної диктатури, за якої авторитарне правління ґрунтуватиметься на здатності контролювати засоби масової інформації й маніпулювати ними. Проте, стверджує американський політолог, можлива заміна третьої хвилі демократизації зворотною хвилею авторитаризму не зможе запобігти наступові четвертої хвилі демократизації у XXI ст. [42, с.102; 49]. Однак

лише два ключових чинники впливатимуть на майбутню стабільність і зростання демократії - економічний розвиток та політичне керівництво.

Одним з поширених інструментів дослідження демократизації стало поняття «демократичний транзит», що поклала початок формуванню наукової галузі під назвою «транзитологія» [10; 20; 51], яка стала виступати в якості оновленої версії модернізаційної парадигми стосовно нових, принципово нових умов і реалій глобального світу. Тому почнемо з понятійного уявлення категорій «трансформація» і «транзит» [20].

У німецькій політичній науці традиційне для американської політичної науки поняття «транзит» отримало розвиток за допомогою більш нейтрального концепту «трансформація». Трансформація може бути транзитною, а транзит трансформується. Разом з тим змістовних форм вираження даних понять багато і вони дозволяють окреслити дані теоретичні моделі всебічно і в той же час виділити сутнісно-змістовне в них, що дозволить дати їм визначення [20].

Трансформація - це процес змін політичних різноманітних і багаторівневих зв'язків між колективними та індивідуальними суб'єктами в політичній системі суспільства, її інститутах, видах і формах діяльності, в оптимальному варіанті здатної привести до модернізацій загального, суспільного телебачення і приватного характеру. У понятті «трансформація» на базі її концептуальності, яка «більш адекватно описує спонтанність і слабку керованість процесів суспільних змін, оскільки акцентує залежність суспільно-політичних зрушень не тільки від дій правлячої еліти, а й масових верств суспільства, представники яких виходять з власних інтересів і діють в умовах не зовсім сформованого і нежорсткого інституційного середовища» [8]. Таким чином, характеристики поняття «трансформація» цілком можуть бути взяті за основу розгляду даної проблеми. Оскільки результатом цієї динаміки є досягнення демократичного суспільного устрою, то виділені вченими моделі цього переходу носять назви демократичних. Одну з перших моделей подібного роду описав американський політолог Д. Растоу. Він

позначив єдину попередню умову моделі - національна єдність, що виражається в усвідомленні громадянами загальної, національної ідентичності, тобто приналежності до певної нації. Перехід до демократизації Растоу висловив у формі наступних трьох фаз: підготовчої, прийняття рішень і звикання. Ясно, що при всій позитивності даної моделі були і є дослідники, які трансформаційний перехід до демократії трактують по-іншому. Так, наприклад, Г. О. Доннел і Ф. Шмиттер відзначають три стадії переходу до демократії: лібералізацію, демократизацію і соціалізацію [10].

Реформи, що проводяться в кожній з них, пов'язані за змістом один з одним, логічно і змістовно фіксують трансформацію переходу, але в той же час особливу увагу приділяють проблемі інституціоналізації цивільних свобод, і влада відбивається в сукупності політичних норм і правил. Польський вчений А. Пшеворський виділяє два етапи перехідного процесу - лібералізацію і демократизацію при акценті на характері співвідношення політичних сил. При цьому він розкриває місце і роль верхів і, що особливо важливо і інноваційно, низів в трансформаційному процесі. С. Хантінгтон виділив три варіанти демократизації країн так званої «третьої хвилі»: трансформацію, заміну і трансрозстановку[10].

В трансформації або трансдії головну роль грає уряд. Кошти, виділені їм чотири фази проходять при авторитарному режимі, а п'ять - при демократичному. Кожна з них, у свою чергу, диференціюється на більш «дробові» стадії трансформації, але, мабуть, два моменти особливо значимі в цій моделі: співвідношення офіційних владних інститутів, еліти, опозиції і спільні дії акторів.

Слід підкреслити, що не тільки теоретичні проблеми стали предметом аналізу різних політичних трансформацій, але і ряд дослідників розробляють проекти по їх практичній реалізації. Так, в 1977 р в Німеччині був заснований приватний фонд Бертельсманна, який розробляє і очолює проекти, націлені на вирішення актуальних проблем сучасності. Один з цих проектів – «Індекс трансформації Бертельсманна» проводить порівняльний аналіз рівня

розвитку демократії, ринкової економіки, якості політичного управління в 119 країнах спільно з рядом дослідницьких центрів та університетів Німеччини і Франції [16]. Результатом проекту з'являються оновлені рейтинги, які фіксують зазначені проблеми і сприяють удосконаленню стратегій політичного управління трансформаційними процесами. Перший з цих компонентів фіксує показники прогресу в області політичної та економічної трансформації кожної з 119 країн світу. Оскільки нас цікавлять в першу чергу проблеми політичної трансформації, то відзначимо тільки успішність її критеріїв: суверенність, політична участь, верховенство права, стабільність демократичних інститутів, політична і соціальна інтеграція та ін. Другий компонент - «індекс управління» оцінює якість управління в країні по такими показниками: рівень управління (здатність політичних акторів до маневрування і досягненню консенсусу, ресурсна ефективність, взаємодія з зовнішнім середовищем); складність управління (структурні умови, традиції громадянського суспільства, інтенсивність конфліктів, рівень освіченості населення, економічні показники, роль інститутів) [16].

Трансформаційні процеси відбуваються в транзитних країнах. Проблема побудови ефективної політичної системи перехідних суспільств призвела до розробки в середині 80-х рр. ХХ ст. транзитологічної концепції, основний внесок в створення яких внесли Х. Лінц, А. Степан, Г. О. Доннел, Ф. Шміттер, А. Пшеворський, С. Хантінгтон та інші дослідники. Вони акцентували наукову увагу на матеріалах щодо успішних латиноамериканських і південно європейських політичних транзитів, відзначали недовіру існуючих трансформаційних моделей, і в цілому транзитологія знайшла статус щодо самостійної галузі політичної науки, в центрі якої опинилися проблеми переходу автократичних форм правління до демократичних [10].

Якщо фіксувати головне, то транзитологія - галузь політичного знання, що вивчає процес переходу країн до демократії. Тому, як правило, в транзитології йдеться про демократичні транзити, хоча слід зазначити, що

існують і інші, нетранзитні шляхи, напрямки розвитку до «кращої» форми державного устрою, управління і контролю за нею «знизу», тобто населенням, громадянами, неурядовими установами, організаціями, інститутами, а також протестним рухом. До них можна віднести поступові реформи, здійснювані групою елітних реформаторів; силові методи демократичних реформ зверху (наприклад, військовими); революційні дії знизу народом, коли дозріла революційна ситуація і вони не можуть жити по-старому і інші. Так, відомий американський політолог Л. Пай зазначає: «У незахідному політичному процесі опозиційні партії претендують на владу еліти часто стають ініціаторами революційних рухів»[34, с.72].

Французький політолог Г. Ерме вважає, що найважливішою рисою демократичного транзиту є різноманіття форм, в яких він протікає, і виділяє три таких форми: «договірний перехід»; «демократія зверху»; «спільно керована демократія». Дані форми тимчасові, і транзит в цілому являє собою нечіткий період часу між силами, що втілюють колишній режим і новими політичними силами. Це протиріччя може відобразитися в різних варіаціях, форми і змісту, швидко змінюватися ситуативно, і результат демократичного транзиту може бути потенційним і не тільки формально-правовим, а й неформальним, неправовим. Іншими словами, мета і завдання демократичного транзиту можуть не збігатися з їх результатами [50].

Отже, категорія «демократичний транзит» об'єднує в своєму змісті різні за характером і результатами суспільні трансформації, які відбуваються в руслі сучасної демократичної хвилі (третьої), але не можуть ґрунтовно їх пояснити. До того ж демократичні транзити не означають гарантованого переходу до демократії і вже тим більше консолідовану демократію в багатьох країнах світу. Він є поліморфним процесом переходу від одного суспільно-політичного та іншого стану і ніяк іншому, більш вищому, ніж попередній. При характеристиці внутрішніх чинників демократичних процесів вчені виділяють два різних підходи або моделі в побудові генезису

демократії, її ідеальних типів. Часто їх називають структурними або екзогенними і процедурними або ендогенними.

Значимість структурних факторів детермінується глобалізацією демократичних процесів у всьому різноманітті їх позитивних і негативних якостей і проявів. Так вважали представники «об'єктивних» громадських структур, оскільки в центрі їх аналізу були структурні чинники. Представники процедурного підходу (О'Доннелл, Шміттер К., Пшеворський А., Лінц Х.) [50; 51] акцентують увагу на конкретні процеси, процедури і політичні рішення, які здійснюються акторами демократизації, особливо на вибір і послідовність конкретних рішень і дій тих політичних акторів, від яких залежить процес демократизації. У центрі другого підходу лежать процедурні фактори, і їх суб'єкти акцентували увагу на конкретних процесах і рішеннях, які вони самі здійснювали, тобто, процедурно діяли [20].

Підсумовуючи зазначимо, політичний досвід показує, що для того, щоби держава стала демократичною, недостатньо мати формальні політичні інститути, необхідно відповідати певним умовам. До об'єктивних внутрішніх та зовнішніх умов відносять: політичні, економічні, культурні, соціальні, психологічні, історичні, геополітичне положення, положення держави в системі міжнародних відносин, зовнішній вплив. До суб'єктивних умов відносять стратегію, тактику і форму демократичних змін, що обрали ініціатори демократизації.

2.2. Особливості посткомуністичної трансформації

Розпад комуністичних режимів у Східній Європі і СРСР серед науковців породив спочатку думку щодо повної й беззастережної перемоги демократії та гарантованого успіху демократизації. На початкових стадіях переходу поширеним було спрощене уявлення про можливості демократичних змін у країнах, де раніше панували комуністичні режими. Існувала, наприклад, думка, що на всі перетворення знадобиться невеликий період часу. Такі поділяли як науковці, так і політичні еліти західних держав. На практичному рівні такі підходи тривалий час віддзеркалювалися в політиці МВФ, урядових програмах США і неурядових ініціативах приватних спонсорів громадянського суспільства й демократії на посткомуністичному просторі, які надавали підтримку різноманітним недержавним організаціям, приватному бізнесу і державі [10] .

Вагомим внеском у теорію посткомуністичного транзиту, було його осмислення з позицій «кратності» аспектів суспільної трансформації. Порівнюючи посткомуністичні та поставторитарні переходи, дослідники відразу відмітили, що у першому випадку складнощі виникають насамперед через *подвійність трансформації*: тут потрібно було не лише утвердити інститути політичної демократії, а й фактично заново створити засновану на приватній власності ринкову економіку. Особливо складно це було зробити в колишніх радянських республіках — бракувало не лише практичного досвіду, а й теоретичних напрацювань щодо переходу на шлях вільного економічного розвитку. Якщо до цього додати ще й завдання створення атрибутів державності у молодих, новоутворених державах, то виникає модель *потрійної трансформації* [8]. А характеризуючи Україну, де водночас гостро постала проблема формування єдиної національної ідентичності, західний політолог Тарас Кузьовів поняття *почетвірного переходу* [50]. Він збільшує масштаб перетворень, доповнюючи їх завданнями, яких не доводилось

розв'язувати багатьом іншим країнам світу, що ставали на шлях демократичного переходу [50].

У цьому контексті, як показав аналіз трансформаційних процесів у посткомуністичних країнах, зокрема пострадянських, вартою уваги є думка українського науковця О. Романюка про три варіанти розвитку посткомуністичної трансформації:

- 1) прямий перехід до демократії;
- 2) модель двофазового переходу до демократії;
- 3) повернення суспільства до тоталітарного стану [30, с.35-50].

Фундаментом цієї моделі є те, що політичні режими сучасного світу поділяються на тоталітарний, авторитарний і демократичний.

Тоталітарний режим, як вже зазначалося в попередньому розділі, передбачає загальний монополізм, який охоплює політичну, економічну та ідеологічну сфери.

Авторитаризм посідає місце між тоталітаризмом та демократією, так як він передбачає існування монополії тільки на політичному тлі, в той час як у неполітичних сферах обмежений плюралізм залишається (наприклад, в економіці його обмежує протекціонізм владної еліти приватним структурам, у яких мають капітал її представники; у сфері культури – заборона використання відносної духовної свободи для боротьби з режимом).

Таким чином, при переході від тоталітарних режимів трансформаційний процес охоплює усі сфери суспільного життя, а від авторитарного – лише політичну [30, с.35-50].

Прямий перехід до демократії передбачає падіння тоталітарного режиму, а також запровадження електоральної (тобто, процедурної) демократії, котра поетапно закріплюється і перетворюється на ліберальну демократію. Цю модель використали такі країн як Польща, Латвія, Чехія Угорщина, Словенія, Естонія, Словаччина, Литва .

Завдяки другій моделі – детоталітаризації суспільного організму – політичний режим переходить спочатку на авторитарний, а він, вже згодом, –

на демократичний. Іншими словами, процес переходу до демократії відбувається у два етапи.

Третьою є модель «зворотнього розвитку». Її суть у тому, що внаслідок певних обставин суспільство повертається до попереднього (тобто тоталітарного) стану. В такому випадку процес трансформації переривається, а суспільство не досягає нової якості. Таку модель сьогодні ми можемо спостерігати у Росії, Білорусі та інших пострадянських країнах [30, с.35-50].

Так, у країнах Центрально-Східної Європи, де процес переходу до ринку й демократії почався раніше (у 1989 р.) і був позначений більшою єдністю суспільств у їх прагненні позбутися комуністичного панування та перейти на загальноєвропейський шлях розвитку, зміни відбувалися не без труднощів, але послідовно [47; 54].

В СРСР, а пізніше і в нових незалежних державах, що утворилися на його теренах, уже перші кроки приватизації в економіці та лібералізації політичних відносин, стрижнем якої було допущення політико-ідеологічного плюралізму, показали, наскільки складним і суперечливим буде тут процес посткомуністичної трансформації. Тоді як країнам Центрально-Східної Європи (Польщі, частково Угорщині) вдалося зберегти традиції приватної власності в аграрному та ремісничому секторах, в СРСР одержавлення виробництва було тотальним. Забута за 70 років радянської влади традиція приватного підприємництва негативно позначилася на формуванні дрібного й середнього бізнесу, виникненні середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства. Неповна соціальна структура, атомізація суспільства, що була наслідком «соціалістичної індустріалізації та колективізації», перешкоджала процесам нормальної політичної структуризації [10].

Серед країн, які затримались із становленням демократії та ринкової економіки найбільше тих, що утворилися на теренах колишніх багатонаціональних держав, таких як СРСР та Югославія (за винятком країн Балтії та Словенії) [10]. Якщо у випадку з колишніми югославськими

народами найголовнішим стримуючим фактором можна вважати наслідки воєнних конфліктів, то на теренах колишнього СРСР перешкоди для глибокої трансформації мають комплексний характер. Окрім названих особливостей потрібної та почетвірної трансформації, слід враховувати й геополітичні та культурні чинники. Через країни колишнього СРСР проходять цивілізаційні межі, що створює складну геополітичну ситуацію, їх неналежність до західної цивілізації та перебування у сфері впливу Росії зменшували, порівняно з країнами Центрально-Східної Європи, можливості отримання допомоги, навіть морально-політичного сприяння з боку розвинених країн Заходу. Політична культура цих народів зазнала патерналістських та патримоніальних впливів зі Сходу, на які накладаються специфічні стереотипи посткомуністичної свідомості, що дуже важко узгоджуються з демократичним світоглядом. А культура — вельми консервативний феномен, що змінюється дуже повільно. Все це спричинилося до того, що лише окремі з них у першому десятилітті ХХІ ст. зберегли (більшою чи меншою мірою) свою відданість демократичному вибору і домоглися певних успіхів на шляху демократичних перетворень. Тривалість їхнього переходу вийшла далеко за межі оптимістичних прогнозів часів перебудови [10].

Більш правильним виявився аналіз перспектив їхнього розвитку тими вченими, які враховували багатоплановість посткомуністичних переходів і реалістично оцінювали час, потрібний для здійснення кожного з двох, трьох або чотирьох аспектів трансформації. Відомий американський політолог Збігнев Бжезінський на всі фази посткомуністичної трансформації виділяв від 9 до 30 років, визначаючи послідовність змін у політичній, правовій, економічній сферах та способи підтримки цих змін західними країнами. Особливо привертає увагу тривалий час, що його вчений відводить на останню фазу, на якій формується правова та політична культура — аж до 15 років [54].

Країни, які вже завершили демократичний перехід, створивши консолідовані демократичні системи — Словенія, Чехія, Угорщина, Польща, Бал-

тійські та деякі інші, — добре вписалися в цей прогноз. Процес демократичної консолідації у них пройшов відносно легко та швидко, бо ці суспільства від початку відповідали більшості критеріїв успішного демократичного переходу: єдність еліт, виразна політична й національна ідентичність, сприятлива міжнародна обстановка і сприяння Заходу, ще не забуті традиції приватновласницького господарювання та (більшою чи меншою мірою) демократичного ладу [52].

Поза межами передбачення, однак, виявилася більшість країн пострадянського простору, які звернули зі шляху демократії — хто швидше, хто пізніше — і створили різні типи авторитарних режимів. Говорячи насамперед про країни Центральної Азії, які після розпаду СРСР дуже швидко згорнули демократизацію і стали на шлях утвердження авторитаризму, аналітик Дому свободи американський політолог О. Мотиль зазначав: ці країни «майже не мали до здобуття незалежності жодних демократичних, ринкових, правових інститутів та громадянського суспільства» [52]. Тому, з утворенням своїх держав, у них не виявилось компетентних, підготовлених еліт, здатних справитися з «неосяжними, якщо не неможливими завданнями створення демократії, ринку, правових відносин та громадянського суспільства водночас, які вони мали виконати за умов економічної розрухи та широкого зубожіння народу. Останньою на шлях авторитаризму повернула найбільша з колишніх радянських республік - Російська Федерація. Не останню роль у цьому зіграли постімперські амбіції, претензії на статус наддержави, складна внутрішня етнотериторіальна структура [25]. Певний вплив, за оцінкою Мотіля, справили й збережені з комуністичних часів реакційні державні інституції, що отримали за президентства Путіна «нове дихання» [52].

Отже, об'єктивні розбіжності у стартових передумовах та історичному досвіді вплинули на динаміку демократичного переходу в країнах Центрально- Східної та Південної Європи, країнах Балтії та СНД. Вони також позначилися на особливостях руху до демократії України як

незалежної держави.

Таким чином, на початок ХХІ ст. у більшості посткомуністичних країн Центрально-Східної та Південної Європи, країнах Балтії, трансформації політичних режимів остаточно обрали вектор демократизації, а в пострадянських державах пішли у напрямку авторитаризму. Пояснити це можна тим, що процеси демократизації політичних режимів у пострадянських країнах були ускладнені тим, що необхідно було вирішувати не тільки політичні, але й економічні, соціальні та соціокультурні проблеми. Помилковою була б думка про те, що перехід від тоталітарного режиму до демократичного можна зробити зразу, тільки видавши необхідні закони і тим самим впровадити демократію. Як правило, цей процес вимагає певного проміжку часу, протягом якого будуть зникати риси попереднього режиму та формуватися риси нового і, одночасно, це буде проявлятися у функціонуванні політичного режиму.

Висновки до розділу 2.

Переходи від одного типу режиму до іншого - порівняно нова для науки проблематика, яка ще в 1960-і навіть 70-ті роки не користувалася значним впливом. Вагомим внеском у теорію посткомуністичного переходу було його осмислення з позицій «кратності» аспектів суспільної трансформації.

Порівнюючи посткомуністичні та поставторитарні переходи, дослідники відразу відмітили, що у першому випадку складнощі виникають насамперед через *подвійність трансформації*: тут потрібно було не лише утвердити інститути політичної демократії, а й фактично заново створити засновану на приватній власності ринкову економіку, що у сукупності і визначає особливості посткомуністичної трансформації.

За умов трансформації від тоталітарних режимів кардинально якісні зміни відбуваються в усіх сферах суспільного життя: політиці (заміщення монополії на владу однієї партії багатопартійною системою плюрального типу), економіці (заміна державної, адміністративно-командної системи ринковою, конкурентною), сфері культури (скасування офіційної ідеології та підпорядкованості їй суспільного розвитку). Можна виділити три можливих моделі результатів трансформації:

- 1) прямий перехід до демократії;
- 2) модель двофазового переходу до демократії;
- 3) повернення суспільства до тоталітарного стану.

Отже, особливостями при переході від тоталітарних режимів до демократичних є те, що трансформаційний процес охоплює усі сфери суспільного життя, а від авторитарного – лише політичну.

Прямий перехід до демократії передбачає падіння тоталітарного режиму, а також запровадження електоральної (тобто, процедурної) демократії, котра поетапно закріплюється і перетворюється на ліберальну демократію.

При другій моделі – детоталітаризації суспільного організму – політичний режим переходить спочатку на авторитарний, а він, вже згодом, – на демократичний. Іншими словами, процес переходу до демократії відбувається у два етапи.

Третьою є модель «зворотнього розвитку», її суть у тому, що внаслідок певних обставин суспільство повертається до попереднього (тобто тоталітарного) стану. В такому випадку процес трансформації переривається, а суспільство не досягає нової якості. Таку модель сьогодні ми можемо спостерігати у Білорусі Росії, та інших пострадянських країнах .

РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ЕТАПИ, ДИНАМІКА ТА ОСОБЛИВОСТІ

3.1. Особливості трансформації політичного режиму в Україні (кінець 80-х - 2014 рр.)

Як показує історико-політологічний аналіз джерел, початком трансформації політичного режиму від тоталітарного до демократичного в Україні розпочався ще в період її входження в склад СРСР. Тому ми вважаємо, що в контексті цілісності історико-політичного процесу та причинно-наслідкових зв'язків, початком трансформації політичного режиму слід вважати саме кінець 80-х – поч. 90-х рр.

Під впливом горбачовських реформ під назвою «перебудова», запровадження «гласності» і надання свободи створення організацій в межах так званого «соціалістичного плюралізму», з 1987 р. у країні почалася активізація опозиційних рухів, створення громадських об'єднань, проведення страйків і демонстрацій. Однак уже на тому етапі, як зазначає А. Колодій [27,с. 32], статус периферійної політичної одиниці, критично важливої для збереження імперії, спричинився до того, що у той час, коли в Москві, Балтії та деяких інших республіках до керівництва вже прийшло покоління «лібералізаторів» (тих представників «м'якої лінії» компартійної еліти, які намагалися вийти з кризи шляхом реформ, а не «закручування гайок»), в Україні імперський центр зберігав при владі партійне керівництво брежнєвського покоління. Ми погоджуємося з думкою А.Колодій, що початком справжньої демократизація політичного режиму, можна вважати тільки 1989 р., після відставки першого секретаря ЦК КПУ М. В. Щербицького. Відставання на старті переходу зберігалось тривалий час і призвело до гальмування змін і на наступних етапах трансформації і демократизації[10]

Як показує хронологія тодішнього політичного процесу і подій, в межах цього етапу відбулися перші відносно демократичні вибори до Верховної Ради УРСР на альтернативній основі у березні 1990р.,

прийняття Декларації про державний суверенітет України, студентське голодування, скасування статті про керівну роль комуністичної партії, активна участь в усіх цих процесах масової опозиційної організації — Народного руху. Проте, результати цього періоду характерні своєю невиразністю. Якщо, наприклад, в центральноросійських країнах та в країнах Балтії в цей період відбулася зміна старих еліт на нові і до влади прийшли колишні контреліти, які й започаткували радикальні реформи то в Україні контреліта до влади не була допущена, але на чолі держави стали радикальні групи колишньої комуністичної номенклатури [10]. Гасла опозиції перебрала правляча сила, так звана «партія влади», що вимушено виконувала роль демократів, окремі представники опозиції отримали другорядні посади при владі, вирішальний вплив на політичне життя мала комуністична більшість у Верховній Раді УРСР. Отже, через те, що в Україні демократизація розпочалася і відбувалася без заміни еліт, вона не була повноцінною. Її успіх був поставлений у залежність від перспективи приходу до влади людей, здатних з ідейних міркувань, а не лише з корисливих мотивів очолити процес державного будівництва і суспільно-політичних змін.

Другий етап розпочався вже власне з проголошенням незалежності України і створення нових інституцій (1992-1996.) і який завершується з прийняттям нової Конституції (1996) і побудовою політичних інституцій молодій незалежній посттоталітарній та постімперській державі за зразком провідних демократичних держав світу.

Формальний демократизм цих інституцій визначався загальними світовими тенденціями демократизації, її внутрішніми рушійними й зовнішніми залежностями. Наскільки б не була консервативною владна верхівка України, посткомуністична номенклатура (представлена в той час і Президентом, і парламентською більшістю), одразу взялася за відтворення звичних для неї авторитарних форм правління вона не могла. Заважав опір демократично налаштованої опозиції, її власні обіцянки й зобов'язання перед народом.

Отже, в межах *першого* і *другого етапів* трансформації політичного режиму в Україні (кінець 80-х–1996рр.) відбулась ліквідація основ тоталітаризму (відсутність політичних репресій, зародження ідеологічного та політичного плюралізму і поява на цій основі політичних партій, свободи слова, відносно демократичних виборів на різні рівні влади) та зародження елементів демократичного політичного режиму. В межах цих періодів було юридично забезпечено демократичні засади як в прийнятті ряду законів, так і в цілісному вигляді завершилось прийняттям нової Конституції в 1996 р., згідно якої Україна проголошувалась демократичною, президентсько-парламентською республікою.

Частково, це було властиво й іншим пострадянським країнам. Наприклад, спільним було те, що, окрім Балтійських держав та Грузії, в жодній іншій колишній республіці СРСР антикомуністична опозиція не змогла прийти до влади наприкінці першої етапу трансформації. А це означає, що демократичні реформи мали здійснюватися руками тих, хто в них не був зацікавлений, — руками колишньої партноменклатури, представники якої стали «демократами силою обставин», бо хотіли пристосуватися до нових умов і в такий спосіб зберегти свої владні позиції. Демократичні тенденції були домінантними впродовж визначених нами етапів.

Однак, прийняття демократичної Конституції ще не є показником того, що в країні вже сформувався демократичний політичний режим. Набравшись сили в межах створених нею державних інституцій, створивши опору для себе у вигляді економічного олігархату, правлячий клас України почав домагатися «перереформатування» політичних інституцій за своїми потребами і подобою. Тому створені формальні політичні інституції влади й управління так і не отримали легітимації з боку політичних еліт, не стали визнаними аренами політичних змагань, де політичні актори дотримуються законів і користуються тими самими правилами демократичної політичної гри. Виник парадокс тривалого існування реально не інституціалізованих формальних

інституцій і ведення політичної боротьби не стільки за їх використання для проведення публічної політики, скільки за надання їм такої форми, яка видається бажаною для тієї чи іншої групи політичних гравців. Боротьба заради успіху в майбутній боротьбі, а не заради впровадження в життя своїх програмних вимог — це приблизно те, що американський політолог Т.Каротерс назвав «безплідним плюралізмом» [24].

Загалом, в умовах широких президентських повноважень закріплених у Конституції 1996 р. це стало передумовою того, що впродовж 1996 – 2004 рр., у межах *третього* етапу трансформації політичного режиму, стали домінувати авторитарні тенденції. Фактично був сформований кланово-олігархічний авторитарний режим президента Л.Кучми. Зокрема, про це засвідчило часткове згортання деяких елементів демократії сформованих раніше, обмеження свободи слова, вибіркоче застосування репресій до опозиції, зосередження реальної влади в руках Л. Кучми та його адміністрації тощо. Наочно це показало себе під час президентської кампанії 2004 року. Вона показала ігнорування правлячою верхівкою засадничої норми демократії – вільних виборів та стала причиною Помаранчевої революції 2004 року. Отже, з кінця 90-х років демократичний розвиток замість того, щоби піти вгору, пішов не заради вдосконалення політичних інституцій, а заради втримання влади представниками олігархічного капіталу, що з'явився внаслідок тіньової, тривалої та несправедливої приватизації.

Помаранчеву революцію можна вважати завершенням *третього і початком четвертого* періоду трансформаційних процесів в Україні. Вона завершила «епоху» Кучми та стала важливим чинником для продовження демократичної трансформації в Україні. Безперешкодна діяльність опозиції, повна реалізація принципу свободи слова, виборчі кампанії 2006 та 2007рр та 2010 рр. засвідчили домінування демократичних елементів політичного режиму. Однак, як зазначають українські науковці [14; 18;], внутрішня динаміка трансформації режиму була фактично законсервована. Так, наприклад, стиль ухвалення політичних рішень, його прозорість та

відкритість є важливою ознакою суті політичного режиму. В цьому контексті Ю. Мацієвський наводить той факт, що за десять місяців 2005 року Президент В. Ющенко видав ряд указів з грифом «опублікуванню не підлягає», з яких п'ять було видано після 1 квітня 2005 року, коли Президент публічно пообіцяв таку практику не використовувати. Паралельно за цей час Кабмін видав більше десятка постанов і розпоряджень з грифом «Не для друку» [18]. Отже, стиль прийняття політичних рішень залишався непрозорим і непублічним, що є характерним для авторитарних режимів. Загалом, можна констатувати, що тодішня правляча політична верхівка виявилась неспроможною повноцінно використати масштабний постреволюційний потенціал. Зазначимо також, що зміна форми правління держави на парламентсько-президентську республіку, протистояння та антипатія між В.Ющенком і Ю.Тимошенко, реанімували ознаки охлократичності. Більше того, охлократичність, на наше переконання, стала однією з причин перемоги В. Януковича в 2010 році.

Підсумовуючи аналізований період справедливо можна констатувати що демократичні риси були переважаючими в проаналізованій нами *четвертий етап* трансформації політичного режиму незалежної України .

Президентство В.Януковича ослабило демократичність політичного режиму, і як наслідок призвело до зворотнього процесу. Період його президентства можна визначити як *п'ятий* етап трансформації політичного режиму в Україні, характерний зворотнім, авторитарним вектором функціонування. Його відліком формально можна вважати повернення моделі президентсько-парламентської форми правління внаслідок скасування Конституційної реформи 2004 року у жовтні 2010. Такий крок нового Президента цілком зрозумілий і направлений на зосередження виконавчої влади в одних руках, що є визначальною ознакою авторитарних режимів. Слід зазначити, що зміна форм правління не може бути причиною утвердження авторитаризму, якщо це стабільні демократичні режими.

Інша справа щодо країн, які знаходяться умовах трансформаційних, нестабільних політичних систем, до яких належить Україна. За три роки перебування при владі В.Януковичу вдалося фактично сконцентрувати необмежену владу в своїх руках, підпорядкувати собі не тільки судову владу, яка в Україні ніколи не характеризувалася як незалежна, але й законодавчу. Україна, за прикладом Росії та Білорусі, доволі швидкими темпами рухалася до авторитаризму. Авторитарні тенденції в динаміці трансформації політичного режиму одержали повністю верх над демократичними. Вже в березні 2013 українські політологи констатували той факт, що трирічне правління президента Януковича призвело як до трансформації моделі державного управління, так і зміни типу політичного режиму, який характеризується відходом від демократичних цінностей. З часу президенства В. Ющенка та прем'єрства Ю.Тимошенко, Україна втратила ряд позицій в списку ознак вільних та демократичних країн за рейтингом неурядової міжнародної організації Freedom House, опустившись до рівня таких держав як Пакистан, Колумбія та Мозамбік та перейшла від розряду «вільних країн» до «частково вільних» [41]. З виведених політологами 12 основних ознак авторитарного режиму, політичне панування В. Януковича в Україні повністю відповідало восьми критеріям та ще чотирьом частково, зберігаючи деякі ознаки невикорінної демократії, громадянської свободи та недобудованого авторитаризму [41]. Вершиною авторитаризму В.Януковича можна вважати прийняття «законів 16 січня» під час Революції гідності. Зазначемо також, що вони були прийняті у тодішньому парламенті з порушенням всіх регламентних норм. Розстріл демонстрантів в трагічні лютневі дні 2014 р. можна вважати апогеєм авторитаризму В.Януковича. Знаковим є і той факт, що політична кар'єра В.Януковича завершилася так як і багатьох збанкрутілих авторитарних диктаторів – втеча з країни з величезними нагробованими коштами. Враховуючи це, згідно з існуючими класифікаціями авторитаризму в політології [35], можна визначити

політичний режим В. Януковича як олігархічно-клептократичний авторитарний політичний режим.

Таким чином, динаміка трансформації політичного режиму в сторону демократичного в пострадянській Україні у визначені нами етапи носила непрямолійний, суперечливий та непрогнозований характер. Авторитарні тенденції перебували у стані протиборства з демократичною альтернативою і в цьому контексті перехідний період означав скоріше невизначеність остаточних результатів їхнього змагання, незавершеність суперечливості і непослідовність самої трансформації режиму.

Політичний режим України синтезував в собі елементи і демократичного і авторитарного а також і тоталітарного, які домінували у визначених нами періодах.

До ознак демократичного режиму можна віднести наступні: формальний поділ влади; наявність політичних інститутів, які за формальними ознаками цілком демократичні (але визначені конституцією та законами процедури їх функціонування постійно порушуються); наявність виборчого права і виборність найважливіших законодавчих органів влади; ідеологічний та політичний плюралізм; функціонування реальної політичної опозиції.

До ознак авторитарного режиму можна віднести: обмежене коло осіб, які здійснюють реальну політичну владу, їх не підзвітність суспільству і не підконтрольність закону, відокремлення абсолютної більшості громадян від процесу здійснення влади, впливу на неї та контролю над нею; примат адміністративно–командних владних відносин над правовими, залежність судової гілки влади; вплив на політичні процеси і рішення нелегітимних, нелегальних центрів влади (адміністрації Президента, кланово-олігархічних угруповань, груп тиску тощо), які байдужі до суспільних інтересів, діють не на користь народу, а на користь невеликої групи багатих, що надає режиму ознак олігархічності; вибірковість застосування закону, дія принципу «друзям – все, ворогам – по закону» (що можна розглядати як скриту форму

переслідування політичних опонентів); обмежений принцип гласності у діяльності органів політичної влади, відсутність реальної відповідальності їх керівників за зміст і наслідки своєї роботи перед суспільством .

Рудиментами тоталітаризму можна вважати специфічні риси політичної свідомості та культури значної частини української правлячої еліти. Вона сформувалась з числа колишньої радянської номенклатури партійно господарських та комсомольських працівників з характерними цій системі ціннісними орієнтаціями та механізмами прийняття політичних рішень. Це стосується, зокрема, впевненості значної частини політиків і чиновників у власній непогрішимості, їх нетерпимості до політичного інакодумства, догматизмі, байдужості до суспільних інтересів, неповазі до закону. Необхідно зазначити також і те, що тривала ідеологічна індоктринація суспільства в тоталітарну епоху, не може бути подолана швидко і безболісно для нього самого. Вона експлуатує як старі ідеологічні міфи, так і породжує нові, в яких дійсність трактується в спотвореному вигляді. На основі цього політикам вдавалося ідеологічно мобілізувати маси для досягнення своїх вузькокорисливих інтересів, які йшли врозріз із суспільними. Яскравими, прикладами можуть бути, наприклад, як старі міфи про ОУН-УПА, НАТО, український націоналізм, так і нові - про утиски російської мови і російськомовного населення, «український фашизм та нацизм», «русский мир», «триєдину слов'янську єдність» та інші. Це активно використовувалося під час виборчих кампаній, перешкоджало консолідації українського суспільства, формуванню української політичної нації, інститутів громадянського суспільства, а відтак і демократизації політичного режиму. З врахування зовнішніх факторів – агресивної інформаційно-ідеологічної індоктринації з боку Росії, це створило ідеологічні передумови російської агресії в південно-східні регіони України весною 2014 р.. Вищенаведене, на наш погляд, і визначає особливості посттоталітарного періоду та трансформації політичного режиму України в порівнянні з іншими посттоталітарними державами та пострадянськими республіками.

3.2. Основні тенденції функціонування політичного режиму України після Революції гідності.

Події в Україні у 2014 – 2015 рр. стали переломними у трансформації політичного режиму України. Вектор його трансформації з авторитаризму В. Януковича знову повернувся в сторону демократизації політичної системи України та політичного режиму як способу її функціонування. Зазначене можна вважати початком нового демократичного етапу трансформації політичного режиму.

Однак, як констатують ряд політологів [19; 20; 39, с. 23], революційні події не змінили економічний лад, політичний устрій, лише поміняли правлячі еліти. Можна вважати, що в Україні відбулася політична революція, але інституційне ядро гібридного режиму, який сформувався ще в кінці 1990-х років, в цілому залишилося незмінним. Лідери нової правлячої еліти виявилися «старими» бризками еліт, які правили раніше - П. Порошенко, А. Яценюк, О. Турчинов працювали на чільних посадах за попередніх політичних режимів [39, с.25]. В постреволюційний період влада повторювала помилки своїх попередників: робилося багато заяв, писалося багато текстів про реформи, але вони не відбувалося [39, с.25].

У політичній системі України фактично нічого не змінилося ані в технологіях, ані у формах влади. Повернення до Конституції 2004 року сприяло більшій конкуренції серед еліт, але збереження старого операційного коду взаємодії між ними залишає інституційне ядро режиму без змін. З цього приводу Ю. Мацієвський зазначає, що стиль здійснення влади відрізняє одного президента від іншого, але стиль правління не слід змішувати з типом режиму [20]. Такі фактори, як цінності, політична культура, громадянське суспільство, економічне розвиток або зовнішнє оточення, звичайно, впливають на успіх чи невдачу економічних і демократичних перетворень, але не визначають сутності режиму. Так, впродовж свого президенства, П. Порошенко зумів поставити під свій

контроль всі гілки влади, але для попередження вертикальних (масового протесту) і горизонтальних загроз (створення альтернативної координації в оточенні) змушений був вдаватися до традиційних практик соціального і політичного маневрування і взаємодії з оточенням [19]. В даному контексті, виникає питання, як визначити політичний режим, який був встановлений в Україні внаслідок Революції гідності і функціонував до виборів 2019?

На думку Ю. Мацієвського, навіть після революції 2014 р. політичний режим України залишався гібридним, тобто таким, де результати конкурентних виборів нівелюються клієнтелізмом, корупцією та відсутністю верховенства права [20]. Визначальним трендом постреволюційних змін режиму в Україні залишалася гібридизація - тобто відтворення і збереження підривного впливу неформальних інститутів на формальні інститути, що в свою чергу негативно впливає на якість конституціоналізму і адміністративний потенціал держави. Незважаючи на великі, в порівнянні з 2014 р, зміни формальних інститутів і складу гравців в уряді і парламенті, неформальні практики зберігали своє значення, і можна стверджувати, що постреволюційний режим включав в себе і риси гібридного політичного режиму. Демократичний фасад сприяє виживанню, а вибори - легітимації режиму [19]. По суті, зміна режиму відбувається тоді, коли: а) на політичній сцені з'являються нові гравці і б) вони приймають нові правила гри. Режим навряд чи зможе змінитися без приходу нових людей у владу. Але всякий раз, коли відбувається зміна людей без зміни правил, немає підстав стверджувати, що режим змінився. Визнання гравцями формальних правил може вести як до демократизації, так і до авторитаризму. А невизнання ними формальних правил, як і визнання неформальних, тягне за собою гібридизацію режиму [19].

Як результат, сформована в Україні після Революції гідності влада зазнала поразки в 2019 р. внаслідок глибокого розчарування населення України в результатах її діяльності.

В ряді публікацій, в основному публіцистичного характеру, визначаються основні причини, які спричинили поразку постмайданної влади [44]. Серед наукових розвідок відзначимо ґрунтовний аналіз О. Романюка. Він виділяє та аналізує ряд чинників, які стали причиною поразки постмайданної влади [31].

По-перше, російською агресією проти України, яка була спричинена тим, що Революція гідності скинула проросійський режим Януковича. Російська агресія своїм наслідком мала окупацію Криму та значної частини Донбасу. (44 тис. км² – 13,7% території України). Внаслідок агресії Україна втратила понад 16 % свого ВВП. Російська агресія змусила Україну значно збільшити свій військовий бюджет. Це негативно відбилося на соціально-економічній ситуації в країні та, внаслідок цього, на політичних уподобаннях громадян.

По-друге, початком проведення постреволюційною владою масштабних реформ в галузі економіки та інших сферах суспільного життя. Особливо негативний вплив на суспільну свідомість справили ринкові реформи в енергетичній сфері, які привели до істотного зростання житлово-комунальних платежів.

По-третє, інформаційною війною Росії проти нової влади. Напередодні виборів російська пропаганда посилила розповсюдження різних фейків, що дискредитували президента Порошенка та уряд. Вони поширювалися всередині країни проросійськими симпатиками та олігархічними кланами. Поширенню сприяло те, що абсолютна більшість українських ЗМІ засобів масової продовжували перебувати в руках олігархів. Головною темою інформаційних атак проти революційної влади було «небувале зростання корупції». Проте авторитетні міжнародні структури, що відслідковували проблему корупції в усьому світі, такого не фіксували. Так за даними моніторингу «Nation in Transit» рівень корупції в Україні за період 2014-2018 рр. не тільки не збільшився, але знизився.

Внаслідок цих обставин, колишній президент України Петро Порошенко зазнав на президентських виборах 2019 р. поразки від Володимира Зеленського [31]. Заслуговує на увагу і його аналіз політичного режиму В. Зеленського.

Перші кроки Зеленського на посту Президента України, зазначає науковець [31], характерні його конфронтацією з Верховною Радою. Зеленський не став чекати чергових парламентських виборів, які мали відбутися 27 жовтня 2019 р., і в інавгураційній промові оголосив про дострокове припинення повноважень ВР, аргументуючи це тим, що в коаліції депутатських фракцій ВР «Європейська Україна («БПП–Солідарність» та «Народний фронт») немає абсолютної більшості народних депутатів, що передбачає Конституція України. Також, у інавгураційній промові Зеленський також попросив уряд піти у відставку, хоча за Конституцією він такого права не мав. Не бажаючи дотримуватися своїх повноважень, 62 народні депутати зробили подання до Конституційного Суду України щодо конституційності указу про розпуск ВР, оскільки факт відсутності в коаліції «Європейська Україна» абсолютної більшості народних депутатів юридично не встановлений. Розглянувши подання, КСУ ухвалив «соломонове рішення» – оскільки неможна юридично довести як те, що в ВР немає коаліції депутатських фракцій, так і те що вона існує, то хай конфлікт між президентом і парламентом розв’язує народ на позачергових парламентських виборах.

За результатами парламентських виборів 2019 р. *вперше* абсолютну більшість місць отримала *одна* партія – пропрезидентська «Слуга народу». Отож, після парламентських виборів авторитарні тенденції в політичному режимі України значно посилюються. О. Романюк виділяє наступні :

Монополізація державної влади та її концентрація руках президента. Отримавши абсолютну більшість місць у парламенті, «Слуга народу» захопила все керівництво ВР: посади голови та першого його заступника. Парламентська більшість сформувала новий уряд. Монополізація влади

унаочнилася також у дочасному розпуску Центральної Виборчої Комісії (ЦВК), яка була створена попереднім складом ВР 6 жовтня 2018 р. і провела президентські та парламентські вибори 2019 р. В той час висновками вітчизняних та зарубіжних спостерігачів та фахівців в галузі виборчого права, ці вибори були самими чесними та прозорими за всю історію українських виборів.

Проблемною залишилася й незалежність судової влади. 29 серпня 19 р. президентом був внесений у ВР як невідкладний проект закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування», яким передбачалося скорочення складу Верховного Суду з 200 до 100 суддів та зміни в правилах відбору членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та повне перезавантаження цього органу, створення при Вищій раді правосуддя комісії доброчесності та етики, а також розширення списку посад судової влади, на які поширюється люстрація. Не дивлячись на серйозні зауваження щодо цього законопроекту з боку Голови Верховного Суду України, керівників Ради Європи та делегації ЄС в Україні, відсутності висновку Венеційської комісії, опору з боку 4-х фракцій ВР, 16 жовтня він був ухвалений голосами 236-ти народних депутатів (217 голосів депутатів фракції «Слуга народу» та 17 голосів позафракційних).

Систематичні порушення чинного законодавства, що унаочнює веб-сайт «Ze.live», який 24 травня 2019 р. включив «лічильник» порушень законодавства з боку президента Зеленського. За перших 114 днів каденції Зеленського було зафіксовано 42 таких порушення [31].

Обмеження місцевого самоврядування. 24 вересня 2019 р. група депутатів на чолі з представником фракції «Слуга народу» Олександром Ткаченком подали до парламенту законопроект «Про місто Київ – столицю України», де пропонується знов розділити посади Київського міського голови та голови Київської міської державної адміністрації та передбачається, що формування структур виконавчої влади в столиці, все

поточне управління містом та діяльність, що пов'язана з розходами міського бюджету, буде зосереджена в руках голови КМДА, якого буде призначати Президент за поданням Кабінету Міністрів.

Наступ на свободу слова. За рішеннями Печерського суду Києва в липні 2019 р. було заблоковано проукраїнську блогерську платформу «Enigma», Генеральна прокуратура отримала доступ до приватної інформації з телефонів журналістки та головної редакторки програми «Схеми» Наталії Седлецької та журналістки «Нового Времени» Христини Бердинських. У межах провадження Державного бюро розслідувань щодо *можливого* ухилення від сплати податків під час продажу телеканалу «Прямий», який посідає опозиційну позицію до теперішньої влади, відбуваються спроби йогорейдерського захоплення.

Репресії проти політичних опонентів. За зверненнями колишнього заступника глави Адміністрації Президента часів Януковича Андрія Портнова, правоохоронними органами були відкриті досить сумнівні карні справи стосовно попереднього Президента України Петра Порошенка, попереднього Голови Верховної Ради Андрія Парубія. За двічі закритим кримінальним впровадженням, було заарештовано одного з керівників Майдану, колишнього народного депутата від «Народного фронту» Сергія Пашинського. Такі факти ще раз показують, що судова та правоохоронна системи в Україні є залежними й виконують замовлення для знищення політичних опонентів чинної влади – резюмує О.Романюк [31]..

Отже, зазначені тенденції дають можливість стверджувати, що політичний режим в Україні залишається перебувати, за образним виразом Ю.Мацієвського «у пастці гібридності».

Для подальшої демократизації політичного режиму в Україні, українські експерти та науковці [39, с.31-33] визначили наступні напрямки:

- Подолання конфлікту законодавчої, виконавчої і судової влади, наявного в перші роки незалежності, шляхом конституційних змін, проведення політико-адміністративної і правової реформ;
- Подальше реформування правозахисних і оборонних структур і узгодження їх з вимогами функціонування демократичної, правової держави і співробітництва з міжнародними організаціями, в першу чергу в Україні боротьби з зовнішньою агресією ;
- Гармонізація взаємовідносин «центр–регіони» не тільки як формалізованого механізму прямого і зворотного зв'язку, але й як реалізації курсу на розвиток регіонального самоуправління;
- Створення правових, економічних, організаційних умов розвитку реальної, виваженої багатопартійності як передумови підвищення ефективності Верховної Ради та органів регіонального і місцевого самоврядування;
- Розбудова інститутів громадянського суспільства, які повинні стати вагомим чинником колективного творення української політичної нації і демократичного суспільного устрою;
- Розвиток нових форм громадської участі в політиці (вдодаток до електоральних форм і механізмів) і формування нової платформи соціального партнерства в умовах змішаної економіки. Для цього необхідно роз'єднати владу та бізнес, об'єднати суспільство та владу, еліти і народ;
- Продовження політики здійснення необхідних інституціональних змін. Тому політичні реформи слід розглядати не стільки як перерозподіл повноважень між владними інститутами, скільки як зміну структурних основ політичних режимів, які застигнули на етапі «перехідності».

- Створення відкритої конкурентно-змагальної системи рекрутування, підготовки і перепідготовки політичних кадрів у державному і громадському апаратах, щоб подолати клановість, бюрократизм і непрофесіоналізм у системі політичного, економічного і соціального управління;
- Застосування фінансових та організаційних механізмів для стимулювання розвитку політичної і правової науки і освіти, налагодження національної системи політичного всеобучу населення;
- Формування сильної зовнішньополітичної стратегії України, яка базувалася б на розумінні ролі країни як повноцінного суб'єкта міжнародної політики, а не об'єкта стратегії інших держав, які за рахунок України вирішують свої геополітичні і гео економічні завдання.

Таким чином, констатують експерти і науковці [39, с.35], головна особливість політичної ситуації в Україні, яка заважає розвиватися країні в напрямі розвиненої демократії і захисту прав громадянина, – це відсутність консолідованої влади, відчуження влади від громадянина і всеосяжна корупція. В цих умовах влада втрачає функцію арбітра в конфлікті економічних, політичних, соціальних і духовних інтересів, а Конституція України і закони не виконуються. Неконсолідована, квола влада стає предметом боротьби за неї кланів, клік, груп інтересів і корумпується. Корумпована влада не може захищати інтереси народу, які б гасла не висувала.

Висновки до розділу 3.

Трансформація політичного режиму в Україні пройшла декілька етапів. Особливістю посткомуністичної трансформації політичного режиму в Україні став багатоплановий процес переходу до демократії, що відбувається відразу у чотирьох напрямках – державотворенні, консолідація нації, демократизація суспільства та реформування економіки.

Початком трансформації політичного режиму в Україні, у контексті цілісності історико-політичного процесу та причинно-наслідкових зв'язків, можна вважати саме кінець 80-х – поч. 90-х рр.. В межах цього періоду під впливом горбачовських реформ під назвою «перебудова», почалася активізація опозиційних рухів, створення громадських об'єднань, проведення страйків і демонстрацій. відбулися перші відносно демократичні вибори до Верховної Ради тоді ще УРСР на альтернативній основі у березні 1990р., прийняття Декларації про державний суверенітет України, студентське голодування, скасування статті про керівну роль комуністичної партії, активна участь в усіх цих процесах масової опозиційної організації - Народного руху

Другий етап розпочався вже власне з проголошенням незалежності України і створення нових інституцій (1992-1996.) і який завершується в прийняттям нової Конституції (1996) і побудовою політичних інституцій молодій незалежній посттоталітарної та постімперської держави за зразком провідних демократичних держав світу.

В межах третього етапу –1996 – 2004 рр., часів президенства Л.Кучми у трансформації політичного режиму стали домінувати авторитарні тенденції.

Помаранчеву революцію 2004 можна вважати завершенням третього і початком четвертого періоду трансформаційних процесів в Україні, в яких знову почали переважати демократичні тенденції.

Президентство В.Януковича до влади ослабило демократичність політичного режиму, і як наслідок призвело до зворотнього процесу. Період

його президенства можна визначити як п'ятий етап трансформації політичного режиму в Україні, характерний зворотнім, авторитарним вектором трансформації.

Динаміка трансформації політичного режиму в сторону демократичного в пострадянській Україні носила непрямолійний, суперечливий та непрогнозований характер. Авторитарні тенденції перебували у стані протиборства з демократичною альтернативою і в цьому контексті перехідний період означав скоріше невизначеність остаточних результатів їхнього змагання, незавершеність суперечливості і непослідовність самої трансформації режиму.

Політичний режим в незалежній Україні ніколи не був повністю авторитарним або повністю демократичним. Україна являла собою яскравий приклад гібридного режиму, де змагальні вибори систематично підриваються корупцією і неформальними угодами між елітами. Помаранчева революція і Революція гідності призводила до зміни людей у владі, але не змінювала базових правил політичної гри.

Визначальним трендом постреволюційних змін режиму в Україні залишалася гібридизація - тобто відтворення і збереження підривного впливу неформальних інститутів на формальні інститути.

Після президентських та парламентських виборів 2019 в політичному режимі України посилюються деякі негативні тенденції (монополізація державної влади та її концентрація в руках президента, систематичні порушення чинного законодавства, наступ на свободу слова, репресії проти політичних опонентів), проте не можна констатувати, що режим рухається в сторону авторитаризму. Адже події в Україні у 2014 – 2015 рр. стали рубіжними і символізують собою перехід країни у чергову стадію політичної трансформації політичної системи України та політичного режиму як способу її функціонування. Зміцніле в роки війни громадянське суспільство, ветерани російсько-української війни, волонтери стали запорукою подальшої демократичної трансформації політичного режиму в Україні.

ВИСНОВКИ

Політичний режим відноситься до функціональних аспектів політичної системи суспільства, в силу чого є однією з найважливіших характеристик держави. Це складна, багатопланова категорія, що охоплює своїм обсягом цілий ряд динамічних аспектів державної життєдіяльності суспільства. Ця обставина і пояснює можливість класифікації політичних режимів по різних критеріям.

Науковий підхід до аналізу будь-якого різновиду політичного режиму передбачає виділення основних класифікаційних критеріїв, що дозволяють дати їм вичерпну характеристику. Із сукупності існуючих режимів можемо виділити *авторитарний, демократичний і тоталітарний*, кожен з яких може мати ще і свої різновиди

Авторитарний режим ґрунтується на обмеженому, не відповідальному перед суспільством політичному плюралізмі; у ньому відсутня, інтенсивна та екстенсивна політична мобілізація; це режим за якого суб'єкт влади та його оточення визначають систему слабо окреслених, формальних обмежень, домінує виконавча влада.

Демократичний режим за допомогою законів чітко визнає межі та механізм розвитку політичної участі громадянина одночасно в державі та суспільстві. Участь громадянина в політичному житті є необхідністю не внаслідок того, що слід захищати індивідуальні інтереси від когось, а заради створення інформованого, активного громадянства, для якого участь у політичному житті буде умовою розвитку індивідуальних здібностей.

Тоталітарний політичний режим характеризується насамперед пануванням державної ідеології та терором, спрямованим проти усього населення. Цьому режиму притаманні концентрація всієї влади у правлячій партії, монопольний контроль над засобами масової інформації та усіма силовими інститутами, централізоване управління та контроль над економічним життям країни за допомогою державного апарату.

Авторитаризм, демократія і тоталітаризм як політичні режими можуть мати різну соціальну базу, бути втіленням різних ідейних настанов. Як свідчить історичний досвід, вони існують в умовах різних суспільних устроїв.

Трансформація (переходи, транзит) від одного типу режиму до іншого порівняно нова для науки проблематика, яка ще в 1960-і навіть 70-ті роки не користувалася значним впливом.

Вагомим внеском у теорію посткомуністичного переходу було його осмислення з позицій «кратності» аспектів суспільної трансформації. Порівнюючи посткомуністичні та поставторитарні переходи, дослідники відразу відмітили, що у першому випадку складнощі виникають насамперед через *подвійність трансформації*: тут потрібно було не лише утвердити інститути політичної демократії, а й фактично заново створити засновану на приватній власності ринкову економіку.

Особливостями при переході від тоталітарних режимів до демократичних є те, що трансформаційний процес охоплює усі сфери суспільного життя, а від авторитарного – лише політичну.

Особливістю трансформації тоталітаризму в Україні є багатоплановий процес переходу до демократії, що відбувається відразу у чотирьох напрямках – державотворення, консолідація нації, демократизація та реформування економіки. Тому трансформація політичного режиму в Україні пройшла декілька етапів.

Початком трансформації політичного режиму в Україні, у контексті цілісності історико-політичного процесу та причинно-наслідкових зв'язків, можна вважати саме кінець 80-х – поч. 90-х рр. як *перший етап* трансформації. В межах цього періоду під впливом горбачовських реформ під назвою «перебудова», почалася активізація опозиційних рухів, створення громадських об'єднань, проведення страйків і демонстрацій., відбулися перші відносно демократичні вибори до Верховної Ради тоді ще УРСР на альтернативній основі у березні 1990р., прийняття Декларації про державний

суверенітет України, студентське голодування, скасування статті про керівну роль комуністичної партії, активна участь в усіх цих процесах масової опозиційної організації - Народного руху

Другий етап розпочався вже власне з проголошенням незалежності України і створення нових інституцій (1992-1996.) і який завершується в прийняттям нової Конституції (1996) і побудовою політичних інституцій молодій незалежній постоталітарній та постімперській держави за зразком провідних демократичних держав світу.

В межах третього етапу (1996–2004 рр.) період президенства Л.Кучми у трансформації політичного режиму стали домінувати авторитарні тенденції.

Помаранчеву революцію 2004 можна вважати завершенням третього і початком четвертого *етапу* трансформаційних процесів в Україні, в яких знову почали переважати демократичні тенденції.

Президенство В.Януковича ослабило демократичність політичного режиму, і як наслідок, призвело до зворотнього процесу. Період його президенства можна визначити як *п'ятий етап* трансформації політичного режиму в Україні, характерний її зворотнім, авторитарним вектором .

Динаміка трансформації політичного режиму в сторону демократичного в пострадянській Україні носила непрямолійний, суперечливий та непрогнозований характер. Авторитарні тенденції перебували у стані протиборства з демократичною альтернативою і в цьому контексті перехідний період означав скоріше невизначеність остаточних результатів їхнього змагання, незавершеність суперечливості і непослідовність самої трансформації режиму.

Політичний режим в незалежній Україні ніколи не був повністю авторитарним або повністю демократичним. В Україні утворилася неефективна сукупність інститутів, яка дозволяє гравцям, які змінюють одна одну при владі, не вдаючись до відвертого насильства. Ця сукупність

інститутів формує гібридний режим і який, поки що, ніхто з головних політичних гравців не зацікавлений змінювати.

Україна являє собою яскравий приклад гібридного режиму, де змагальні вибори систематично підриваються корупцією і неформальними угодами між елітами. Помаранчева революція і Революція гідності призводила до зміни людей у владі, але не змінювала базових правил політичної гри.

Спираючись на результати аналізу подій 2013-2014 рр. можна вважати, що в Україні відбулася політична революція, але інституційне ядро гібридного режиму, який сформувався ще в кінці 1990-х років, в цілому залишилося незмінним. Визначальним трендом постреволюційних змін режиму в Україні залишалася гібридизація, тобто відтворення і збереження підривного впливу неформальних інститутів на формальні інститути, що в свою чергу негативно впливає на якість конституціоналізму і адміністративний потенціал держави.

Після президентських та парламентських виборів 2019 в політичному режимі України дещо посилюються деякі негативні тенденції (монополізація державної влади та її концентрація в руках президента, систематичні порушення чинного законодавства, наступ на свободу слова, репресії проти політичних опонентів), проте не можна констатувати, що режим рухається в сторону авторитаризму. Адже події в Україні у 2014 – 2015 рр. стали рубіжними і символізують собою перехід країни у чергову стадію політичної трансформації політичного режиму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авторитаризм в современном мире. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.imemo.ru/publications/info/sovremenniy-avtoritarizm-i-politicheskaya-ideologiya>
2. Балабан Р. Політичний режим в Україні в аспекті суспільних цінностей. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2012. № 6. С. 253-268.
3. Білий О. Легітимація і сучасний політичний режим. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2013. № 1. С. 43-54.
4. Бойчук М. Демократичні хвилі як механізм реалізації реального демократизму. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/428>
5. Буз О. Політичний режим України в перехідний період. Історико-політичні проблеми сучасного світу. 2011. № 23-24. С. 201-206.
6. Буравченко Р. В. Політичний режим сучасної України: перспективи еволюції. Гілея: науковий вісник, 2016. № 109. С. 352-356.
7. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: Навч. посіб. 5-те вид., перероб. і доп. К.: Т-во “Знання”, КОО, 2004. 645с.
8. Долженков О. О. Політична та соціальна трансформація: взаємозв'язок та особливості // Актуальні проблеми політики, 2013. – Вип.49. – С.40-49. Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/50593551.pdf>
9. Євтушенко О. Політичний режим та його роль у регулюванні взаємовідносин суспільства й держави. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Політологія, 2016. № 284(272). С. 12-16.

10. Колодій А. Сучасний процес демократизації та його особливості в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.twirpx.com/file/717700/>
11. Латигіна Н. До визначення феномена демократії. Політичний менеджмент. 2004. № 3. С. 20-29.
12. Латигіна Н. Шляхи та структурні фази демократизації суспільства. Політичний менеджмент. 2005. № 2. С. 68-77.
13. Литвин В.С. Політичні режими сучасності: інституційні та процесуальні виміри аналізу : навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 632 с.
14. Лігостова О. Україна між демократією та авторитаризмом . Голос Америки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voanews.com/ukrainian/archive/2006-12/2006-12-18-voa4.cfm?moddate=2006-12-18>.
15. Мазур О. Концепт політичного порядку як системна характеристика сучасного політичного режиму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://social-science.uu.edu.ua/article/784>
16. Мациевский Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004–2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2010/12/Matsiyevsky_Smena-tranzit-ili-cycl_Polis_-_E2%84%965_2010.pdf.
17. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014) : монографія. Чернівці : Книги – XXI, 2016. 552 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/uamoderna/article/view/1091>
18. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=13>.

- 19.Мацієвський Ю. Чи стабільний постреволюційний режим в Україні? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zaxid.net/chi_stabilniy_postrevolyutsiyniy_rezhim_v_ukrayini_n143445
- 20.Мацієвський, Ю. (Y. Matsiyevsky) В ловушке гибридности: политический режим в Украине после революции 2014 года (У пастці гібридності: політичний режим в Україні після революції 2014 року) (Trapped in Hybridity: Ukraine's Regime Transformations after the 2014 Revolution). Поліс. Политические исследования. 2018. (№1). с. 96-115
- 21.Михальченко М. Політична система в Україні: що ми модернізуємо? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2358/>.
- 22.Моїсеєнко Д. Політичний режим постсоціалістичної України як елемент форми перехідної держави. Публічне право, 2016. № 4. С. 231-238.
- 23.Основи політичної науки : курс лекцій / ред. Б. Кухта. Львів: Ч.2. Політичні процеси, системи та інститути. Кальварія, 1997. 336с.
- 24.Особливості демократичного транзиту в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lektsiopedia.org/other/lek-11384.html>
- 25.Панасюк В. А. Особливості відбудови авторитарного режиму в сучасній Російській Федерації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2169/Panasyuk%20VA%20Osoblyvosti%20vidbudovy.pdf?sequence=1>
- 26.Пантелейчук, І. В. Політичний режим в Україні: проблеми демократичного транзиту. Актуальні проблеми державного управління, 2010. № 2. С. 282-289.
27. Політичні режими сучасності та перехід до демократії / С. Давимука, А. Колодій, Ю. Кужельок, В. Харченко ; Ред.: М.І.Долішній. Львів : ВАТ «Бібльос», 1999. 168 с
- 28.Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії. Політична думка. 1998. № 2. С. 17 - 18.

29. Режим політичний/ Політологічний енциклопедичний словник / [Упорядник В.П. Горбатенко]. 2-е вид., доп. і перероб. К. : Генеза, 2004. С. 563.]
30. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформації. Політичний менеджмент. 2006. № 3 С. 35-50.
31. Романюк О.І. Трансформація політичного режиму після президентських і парламентських виборів 2019 . Сучасне суспільство. 2019, випуск 2 (19). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [ournals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/3132](http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/3132)
32. Рудич, Ф. М. Політичний режим та народовладдя: методологічний контекст. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. № 1. С. 7-26.
33. Стеблина Н. О. Репрезентація політичного режиму України у новинах онлайн-видання «Українська правда». Політичне життя. 2019. № 4. С. 99-108.
34. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : моногр. Суми, 2003. 336 с.
35. Томахів В. Трансформація політичного режиму в незалежній Україні: загальні тенденції, особливості дефініцій. [Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє](#). 2014. Вип. 19 (1) С. 336-342.
36. Томахів В. Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму: дис. канд. політ. наук ... Львів, 2001. 168 с.
37. Томахів В.Я. Загальна теорія політики: навч. пос. Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2020. 207с.
38. Томенко М.В. Формування політичного режиму сучасної України (1990 - 2004 р.р.) Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 1/2 (25/26) 2015 с. 122-126

39. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики/ Авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. – К. : ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. – 440 с.
40. Трач А. С. Політичний режим пострадянської України: між поліцентризмом та моноцентризмом. Актуальні проблеми політики, 2015. № 55. С. 154-162.
41. Україна набула майже усіх 12 ознак авторитарної держави [Електронний ресурс] – Режим доступу до матеріалів: http://vgolos.com.ua/articles/ukraina_nabula_mayzhe_usih_12_oznak_avtorytarnoi_derzhavy_106965.html.
42. Хантінгтон С. Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ століття: Пер. з англ. - М.: Російська політична енциклопедія (РОССПЕН), 2003. 368 с.
43. Циганков А.П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. М.: Интерпракс, 1995. 296 с.
44. Чому Порошенко програв вибори? П'ять причин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-48014448>
45. Шипунов Г. Гібридні політичні режими як феномен суспільно-політичної трансформації пострадянських країн (на прикладі України, Росії та Білорусі). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dep.kiev.ua/confer/Conference/Shipunov.html>.
46. Якушик В. Різновиди політичних режимів // Віче. 1995. № 9. С. 7.
47. Antoszewski A. Perspektywy demokracji w Europie Srodkowo-Wschodnijsze [Електронний ресурс] / A. Antoszewski // Demokracje Europy Srodkowo-Wschodniej w perspektynie porownawczej. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.politstudies.ru/fulltext/1992/4/14.htm.
48. Friedrich Carl. J., Brzezinski Zb. Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge (Mass.): Harvard university press, 1965. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://faculty.washington.edu/sangok/NorthKorea/Friedrich,_Carl_and_Abigniew_Brzezinski_-_Totalitarian_Dictatorship_and_Autocracy.pdf

49. Huntington Samuel P. Democracy-Third-Wave. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.ned.org/docs/Samuel-P-Huntington-Democracy-Third-Wave.pdf>
50. Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? Politics. 2001. Vol.1. No. 23 (3). P. 168-177. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.politstudies.ru/fulltext/1992/4/14.htm.
51. Linz J. & Stepan A. Problems of Transition and Consolidation in Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.twirpx.com/file/717700/>
52. Motyl A. J. Ten Years after the Soviet Collapse: Persistence of the Past and Prospects for the Future // Nations on Transit. 2001. P. 38-39.
53. Ukraine and Russia: Divergent Political Paths / Analysis & Commentary: By Alexander Motyl // Open Democracy Online. London. August, 17. 2006. <http://www.opendemocracy.net/home/index.jsp>
54. Wiatr, Jerzhy J. Europa pokomunistyczna: przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe «Scholar», 2006. S. 70-81.

